

Фелікс Левітас

УКРАЇНСЬКО–ЄВРЕЙСЬКІ ВІДНОСИНИ
1919–1920 РР.:
ПОДОЛАННЯ СТЕРЕОТИПІВ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

Стаття присвячена маловідомим суперечливим сторінкам міжнаціональних відносин в Україні в період Національної Революції та Громадянської війни. Автором здійснена спроба визначити причини конфліктності у відносинах між різними етносами. До наукового обігу залучаються нові історичні джерела.

Ключові слова: міжнаціональні відносини, історична пам'ять, національна пам'ять, Українська Національна революція.

Felix Levitas. Ukrainian/Jewish Relations, 1919-1920: Overcoming the Stereotypes of National Memory. An article is dedicated to little known, controversial pages of international relations during the period of National Revolution and Civil War in Ukraine. Author attempts to define the reasons of conflicts among different ethnic groups. New historical sources are included into the research.

Key words: international relations, historical memory, national memory, Ukrainian National Revolution.

За підрахунками відомого українського історика В. П. Капелюшного з 1991 по 2002 рр. в Україні було підготовлено понад 500 ґрунтовних наукових праць, присвячених українській національній революції 1917–1921 рр. Значний корпус історичних досліджень з'явився і в наш час. Не дивлячись на досить строкатий спектр модерних студій, доводиться констатувати, що історико-етнологічним розвідкам за 20 років наукових пошуків присвячено всього кілька узагальнюючих праць. Період революції і громадянської війни був наповнений не тільки політичними, військовими, економічними і соціально-культурними проблемами. Наявність певних прогалин у висвітленні міжнаціональних проблем, перш за все україн-

сько-російських, українсько-польських, українсько-єврейських, спричинена заангажованістю питанням у минулому. Це і сьогодні породжує різноманітні стереотипи і упередження якнайменш на науковому і побутовому рівнях.

Найбільш подразливими в цьому аспекті видаються українсько-єврейські відносини. Сучасні обопільні історіографічні рефлексії щодо цього питання і надалі залишаються досить складними і суперечливими. На початку 90-х років відомий український вчений і правозахисник Леонід Плющ звернув увагу, що «фактором є те, що в Україні українці не знають єврейської історії і культури, а євреї – української. Гірше, євреї України не знають своєї, а українці – своєї культури. На такому ґрунті тяжко очікувати чогось іншого, ніж мітів, переважно, позитивних, про себе, негативних – про інших». Не секрет, що за 20 років модерної історії незалежної України вистачало дослідників, які вважали правильними поглядами, наприклад, І. Крип'якевича: «Національні меншини вели свою власну національну політику, шукали порозуміння з чужими державами... Боротьбу в українському таборі використали большевики і, спираючись на жидів та чуже національне робітництво, вдерлося в Україну» [1, с. 86].

Зазначений дискурс залишає поза увагою роздуми лідера української національної революції М. Грушевського, який вважав національні меншини, в тому числі й євреїв, об'єднаних в демократичні партії, активними учасниками розбудови незалежної української держави. «Маю всяку певність, що на сім ґрунті в українського елементу з єврейським, – писав Михайло Сергійович, – може установитись тверде порозуміння, міцна солідарність і навіть обопільна приязнь» [2, с. 41–42].

Не треба пояснювати, чому з єврейського боку також вистачає дослідників, які по черзі порівнювали події 1917–1921 рр. з Коліївщиною чи з Голокостом, звинувачуючи Головного Отамана Симона Петлюру та Директорію у етнічних чистках єврейського населення в першій чверті ХХ століття. Національна пам'ять залишається досить стійкою, навіть за наявності нової джерельної бази і матеріалів сучасних об'єктивних розвідок.

На початку 1919 р. Українська Народна Республіка опинилася в трикутнику смерті. Раднарком, Денікін і Польша готувалися до великого наступу в Україну. Українська влада встигла провести Трудовий Конгрес, де майже кожний четвертий делегат був представником національних меншин. Конгрес затвердив маніфест та історичний Акт Злуки між УНР та ЗУНР. Військова хвиля накрила УНР, яка не встигла навіть розгорнути діяльність своїх представницьких органів на місцях. Справжньою трагедією для молодії української державності стали єврейські погроми. Механізми, які спричиняли антисемітську стихію, досить складні і неоднозначні. Адже Директорія УНР після повалення влади гетьмана П. Скоропадського відновила Закон «Про національно-персональну автономію», який, на думку учасника подій і відомого українського історика Д. Дорошенка, відповідав перш за все інтересам євреїв. Були відроджені основні демократичні положення IV Універсалу Центральної Ради та Конституції УНР, де згаданий закон значився VII розділом. 24 січня 1919 р. Рада Народних Міністрів УНР ухвалила Закон «Про карну відповідальність за образу національної честі та гідності». Закон передбачав, що винні в образі громадянина УНР усним чи письмовим словом або вчинком з метою зневаги його національної честі чи гідності караються тюрмою від трьох до восьми місяців. Що стосується порушення прав представника національної меншості у публічній формі чи публічних інституціях караються тюрмою від шести місяців до одного року [3, с. 448].

Незважаючи на всі заходи Директорії УНР погромницька стихія (отаманія) і далі набирала обертів. За оцінками В. Винниченка, було два різновиди («сорта») отаманії, що виявила себе в подіях 1919 року. Перший різновид – «це чорносотенна, явно контрреволюційна й провокаторська руська офіцерія, яка складала значний відсоток старшин українського війська. Ця отаманія була, певною мірою, ініціатором і організатором погромів. Їм було корисно й необхідно дискредитувати українську владу. Крім того в погромах вони тішили свою темну, недалеко від селянської, одбіглу психіку, також набивали собі кишені грабованим погромленим добром» [4, с. 356–366].

Другий різновид отаманії, за В. Винниченком, – «Щиро український. Тут головним чином виступав національний момент. Синки крамарів, куркулів, панів і простого селянства, вони з дитинства були вже отруєні духом антисемізму. Загострення національних конфліктів, прихильність єврейського робітництва до большевизму розв'язала руки цим темним душам» [4, с. 366].

Продовжуючи свій роздум щодо ролі і значення єврейських погромів, В. Винниченко у статті «Єврейське питання на Україні» писав: «...найлютіші супротивники національного і соціального визволення українського народу всіма засобами старалися дискредитувати ідею української революції, української державності, української армії. Єврейські погроми служили для цього надзвичайно зручною зброєю» [5, с. 157].

Серед істориків останнього 20-ліття вистачає тих, хто продовжує ангажування досить стійкого стереотипу. Єврейські погроми – безумовно були злом. В той же час євреї були носіями більшовизму і комуністичних ідей, що об'єктивно викликало лють і ненависть до них. Внаслідок ставлення царату до євреїв як класичних іногородців останні давали дійсно найвищий відсоток вождів революційного руху. Євреїв вистачало не тільки серед більшовиків. Чимало їх було серед соціалістів-революціонерів, анархістів, кадетів та інших опозиційних самодержавству політичних сил. Однак, канадський історик єврейського походження Г. Абрамсон небезпідставно стверджує, що основна маса постраждалих від погромів євреїв якраз була мешканцями бідних єврейських містечок, взагалі далеких від політичного життя в країні. Внаслідок своєї малоосвіченості, ментальності, традиційно-релігійного способу життя, а вірніше, виживання населення єврейських містечок взагалі не підтримувало жодної з воюючих сторін. Підстава звинувачувати євреїв у надреволюційності і руйнівництві будь-якої неєврейської державності має своє історичне коріння. Вона зародилася в Росії після вбивства 1881 р. бойовиками організації «Народна воля» російського імператора Олександра II. І хоча серед народовольців євреїв не було, (крім господарки конспіративної квартири Г. Гельман, яка очікувала пологів), країною ширилися чутки (не без участі

вірних престолу сил), що євреї вбили царя. Це викликало погромницьку хвилю в Росії 1881–1882 рр. З цього часу самодержавство час від часу, коли у цьому була потреба, використовувало антисемітські наклепи для боротьби з революційним рухом, який «начебто був не російським, а «жидівським». «Ця провокативна ідея глибоко проникла в народну свідомість, – пише відомий науковець Ізраїль Клейнер, – і була головною засадою ідеології російських чорносотенців на Україні, в період громадянської війни та після неї вона набула форми гасла «всі євреї – більшовики» [6, с. 139].

Попри всю трагічність долі єврейських громад в Україні взимку – навесні 1919 р. (жахливі погроми в Бердичеві, Житомирі, Проскурові та інших містах) прийшов час звільнення від стереотипів тоталітарного мислення, що Директорія була організатором єврейських погромів.

В. Винниченко, як лідер Директорії, активно співпрацював з єврейським міністерством і представництвом єврейських партій у подоланні погромницької стихії. Була створена спеціальна державна комісія УНР з протидії погромам, яку очолив В. Кедровський. По можливості учасників погромів заарештовували і віддавали під суд. Активну позицію проти погромників зайняв прем'єр-міністр УНР В. Чехівський. Він попередив керівництво Директорії, що піде у відставку, якщо до погромників не буде вжито рішучих заходів [7].

У Бердичеві на захист євреїв намагався стати український полк, але погромники застосували проти нього кулемети броньових машин [7]. На околицях Житомира протидію погромникам чинили місцеві селяни, які своїми силами протидіяли бандитам і захищали євреїв [7]. 9 квітня 1919 року до Рівненської єврейської громади і до Міністра єврейських справ звернувся отаман Оскілко: «...маю шану повідомити Вас, пане міністре, що ніяких погромних вибухів проти єврейського населення в м. Рівному не буде і не може бути, що торкнеться погромної агітації, то таке присікається мною в корні» [8, с. 263].

На початок червня 1919 року Директорія УНР займала вузьку смугу Поділля 20 км на 10 км, продовжуючи на всі боки відбиватися від супротивників і відвойовувати захоп-

лені ворогом території. В умовах багатовладдя отаманія заволоділа значними теренами України, навіть витіснивши більшовиків. На її долю припадає найвищий відсоток єврейських погромів, які в наступному будуть записані на владу Директорії УНР. Тому зрозуміло, чому писав у своїй відомій праці професор І. Нагаєвський: «Коли ж соборна українська армія марширувала на Київ, зберігаючи лад і дисципліну, євреї знову дивились на неї, як на запоруку правопорядку і спокійного життя, оскільки таке життя було можливе на терені, охопленім пожежею» [9, с. 287].

У червні 1919 року в Кам'янці українська влада святкувала другу річницю I Універсалу. В урочистостях брали участь представники демократичних єврейських партій і громади. Напередодні свята газета «Український козак» розпочала дискусію про причини єврейських погромів. У виданні газети за 6 червня 1919 року в рубриці «Лист з фронту» було вміщено публікацію козака Івана С. «Хто погромник». Невідомий автор писав, що євреї самі винні в погромах. Адже вони всі налаштовані проти української державності, допомагають більшовикам і стріляють в спину українському війську. Відповідь козакові Івану С. [10] дав теж невідомий автор, такий собі Н.Г. Він засудив таке тлумачення українсько-єврейських стосунків. Автор безпосередньо писав: «Серед кожного народу є й бідні і багаті, розумні й дурні, чесні й крутії, працьовиті і волоцюги. Серед кожного народу є всякі партії. Коли серед євреїв є більшовики, то є й не більшовицькі партії, які обстоюють самостійну Українську Народну Республіку... Отже воюючи з більшовиками, треба одрізнати євреїв-більшовиків від небільшовиків». Далі автор статті звернув читачів на неможливість завдавати кривди мирному населенню, жінкам, дітям, старим, незалежно, до якої партії вони належать. Публікація завершувалася зверненням до військ УНР: «Козаки, не забувайте, що євреї є населенням нашої землі. Коли вони будуть на нашому боці, то це для нас велика допомога для вигнання московців і збудування Української Народної Республіки».

Активну роботу щодо українсько-єврейському порозуміння проводило єврейське міністерство. У червні новий народний міністр Пінхос Красний звернувся з закликом до єврей-

ського населення України підтримати визвольну боротьбу українського народу. 13 червня 1919 року цей документ було надруковано у газеті «Український козак». У зверненні йшлося про те, що народне «правительство Української республіки» вживає рішучих заходів боротьби з погромами і злочинної агітації проти єврейського населення. Міністр засудив чорносотенців як головне джерело єврейських погромів, які мріють поневолити українців і євреїв. Звернувся він персонально і до українців, нагадуючи, що євреї завжди підтримували Українську Народну Республіку і що «нещастя єврейського народу є одночасно і нещастям українського народу», адже «неможливо будувати державу на руїнах розгромлених міст і містечок». Звернення завершувалося щирою надією, що «рука в руку з українським народом боротимемося за перемогу вільної Української Народної Республіки, в якій найдуть собі мирне співжиття два свобідних і рівних народи – українці та євреї».

17 липня 1919 року Головний Отаман Симон Петлюра зустрів у Кам'янець-Подільському делегацію єврейського населення, серед якої були представники релігійної громади, суспільних та політичних організацій. На наступний день у часописі «Трудова Громада» з'явилося повне комюніке, а український міністр преси та пропаганди видав спеціальну брошуру, яка містила всі промови, виголошені під час прийому делегації. Для розуміння українсько-єврейських відносин вона має неабиякий інтерес. Про що ж спілкувалися представники євреїв та Головний Отаман?

Кам'янець-Подільський рабин Гутман: «Більшовизм з точки зору святої Тори – Вавілонське стовпотворіння, покоління якого буде покарано законом... Я даю клятву від імені всіх єврейських святинь, що серед віруючої частини єврейства немає місця для більшовизму». Шановний рабин висловив подяку Головному Отаману, що може звернутися до нього давньоєврейською мовою (іврит – *Авт.*), яку забороняв царизму та переслідують більшовики, що виступають проти релігії.

Представник єврейської партії «Фольксспартай» Альтман: «Ми повністю підтримуємо уряд Директорії... Ми, сіоністи, не можемо виступати за більшовизм. Ми віримо у більшовизм менше, ніж будь-хто взагалі».

Представник партії «Поалей Ціон» Драхлер: «Політику Директорії ми – «Поалей Ціон» – робили разом з вами від Вінниці до Києва і назад від Києва до Вінниці... Наша партія і далі зацікавлена в самостійності вільної України. Я глибоко переконаний, що не тільки ми, але вся єврейська демократія візьме активну участь у боротьбі за визволення України. І в рядах армії Директорії єврейський козак пліч-о-пліч з українським буде воювати і нести свою кров і життя на олтар визволення України».

Від єврейських ремісників Крайз: «Більшовизм є згубний для бізнесу, ліквідував приватну власність, підриває економічне життя... Ми цілком підтримуємо Уряд, Міністра єврейських справ Красного, який є виразником волі єврейського трудового народу».

У свою чергу, Симон Петлюра дав тверду обіцянку єврейським представникам, що український уряд буде вести рішучу боротьбу з погромами, які чинять бандити на антиукраїнські елементи. Петлюра звернув увагу на необхідність активної ролі євреїв у боротьбі українського народу, так як це робить єврейське населення Галичини [11, с. 1–8].

20 липня 1919 року за № 69 було видано наказ Головного Отамана Симона Петлюри, який доручав усім командирам частин, а також представникам державного контролю за їх особистої відповідальності постійно слідкувати за тим, щоб в місцях їх дислокації не велось ніякої погромної агітації. Головний Отаман наказував сповістити широким верствам населення та козацтву про те, що єврейське населення стало на шлях активної допомоги Директорії УНР у боротьбі з ворогами і в будівництві Української незалежної республіки.

7 серпня 1919 р. побачило світ урядове звернення «До громадян та робітників євреїв України», підписане Головою Ради УНР Б. Мартосом та Міністром єврейських справ П. Красним, які роз'яснювали населенню політику Директорії в боротьбі з погромництвом. Зазначалась особлива роль у цій справі Симона Петлюри. У зверненні підкреслювалася важлива роль євреїв у підтримці змагань УНР за незалежність, засуджувалися чорносотенці, більшовики і денікінці, які несуть українському і єврейському народам колоніальне ярмо [12, с. 78–80].

26 серпня 1919 р. побачив світ наказ Головної команди військ УНР, підписаний С. Петлюрою, який закликав українське військо, старшин та козацтво рішуче боротися проти злочинців, які розпалюють ненависть до євреїв, закликають до погромів чи чинять насильства над євреями. У наказі Головного Отамана зазначалося: «Найкращі єврейські партії, як ось «Бунд», «Об'єднанці», «Поалей Ціон», «Фолькспартай»? рішуче стали на бік української самостійної державності й рука в руку з нами працюють на її користь» [13, с. 87–88].

27 серпня 1919 р. серед військ УНР була розповсюджена відозва Головного Отамана С. Петлюри проти погромних дій. У цьому важливому документі йшлося, що армія Української Народної Республіки несе рівність, братерство і визволення українському і єврейському громадянству, бо останнє активно підтримує уряд УНР [3, с. 556–558]. Але зупинити погромну стихію уряду Директорії не вдалося. За неповними підрахунками з січня по вересень 1919 року в погромах в Україні загинуло понад 50 тис. євреїв і сотні тисяч було поранено [7].

У відозві єврейської партії Бунд зазначалося: «Хвиля єврейських погромів шириться. Необхідно надати допомогу постраждалим» [14].

Перебуваючи у скрутні політичних, військових і економічних обставин, Директорія, наскільки це було можливо, надавала допомогу потерпілим від єврейських погромів. Так, єврейським мешканцям Жмеринки була надана фінансова допомога в 50 000 карбованців, Ярмолинців – 140 000 карбованців, Могильова – 850 000 карбованців, Дунаєвців – 150 000 карбованців [15].

У важких умовах громадянської війни Директорія намагалася відновити законодавчі і представницькі органи Республіки. З цією метою було прийняте рішення про підготовку до скликання 1920 р. Державної Ради УНР. Планувалось обрати до цього своєрідного передпарламенту три представники від Бунду, три – від Поалей-Ціону, три – від Об'єднаної єврейської соцпартії, три – від Фолькспартай, чотири – від сіоністів, ще п'ять – від інших єврейських партій – усього 21 депутата (росіянам пропонувалося 6 місць, полякам – 3) [16, с. 92, 366].

26 травня 1920 року напередодні вступу військ Директорії УНР і польської армії до Києва щотижнева газета «Україна» надрукувала інтерв'ю з відомим діячем українського визвольного руху С. Єфремовим за назвою «Єврейське питання». Публікація засуджувала ворожнечу між народами і спробу антиукраїнських сил відновити стару репресивну систему. Стаття засуджувала провокативні чутки, що всі євреї – більшовики, і закликала до братського порозуміння між українцями та євреями. Щоб запобігти погромницьким настроям і провокації під час повернення навесні 1920 року військ Директорії в Україну, 7 липня було видано черговий наказ, підписаний С. Петлюрою, «Про боротьбу з протиеврейською погромною агітацією», який попереджував про відповідальність начальників усіх ступенів за вчинки своїх підлеглих [3, с. 653–654].

Єврейські демократичні партії теж не стояли осторонь суспільно-політичних процесів. Надавали УНР посильну підтримку. 13–17 червня 1920 року у Варшаві, де відбувався Сейм Клубу єврейських партій, Бунд, Фолькспартай, Поалей-Ціон, представники сіоністів заявили про свою повну підтримку українського визвольного руху і виступили за самостійність Польщі та України [17].

Зазначені нами факти є епізодами важкої боротьби українського народу за незалежність. Незважаючи на всі зусилля, Уряд Директорії не зміг подолати безладдя, анархії і погромництва, що спричинило масовий перехід євреїв на бік більшовиків. Але вся громадянська війна була єдиним загальним погромом, де страждали як представники титульної нації, так і національних меншин. Антисемітський стереотип щодо Директорії УНР та Головного Отамана виявив завидну живучість, адже і далі тиражується всіма несимпатиками української державності. Майже 10 % погромів припадають на напівпартизанську частину Червоної армії. За 20 років до Голокосту Добровольча армія Денікіна фактично застосувала етнічні чистки євреїв. В цьому контексті нам видаються цікавими думки свідків подій: єврейського діяча Пасманника та генерала УНР О. Удовиченка. Пасманник зазначає, що головними винуватцями єврейських погромів були Троцький, Антонов-

Овсієнко, Дибенко, отамани Махно та Григор'єв, діячі УНР В. Винниченко та С. Петлюра. «З боку військ Денікіна не було жодного єврейського погрому», – констатує єврейський діяч [18].

Іншу думку має військовий керівник УНР О. Удовиченко: «Як війська, так і цивільна, монархічно настроєна адміністрація скрізь по всіх містечках громила жидів» [19, с. 130]. Жертви військових злочинів всіх учасників громадянського протистояння будуть приписані УНР.

В історії міжнаціональних відносин досить важко залишитися байдужим і об'єктивним. Тому не зайве буде дослухатися до роздумів В. Жаботинського, відомого сіоніста і українофіла: «... ні Петлюра, ні Винниченко, ні решта видатних членів цього українського уряду ніколи не були тими, як їх називають «погромниками». Хоча я їх особисто не знав, все ж таки я добре знаю тип українського інтелігента-націоналіста з соціалістичними поглядами. Я з ними виріс, разом з ними проводив боротьбу проти антисемітів та русифікаторів – єврейських та українських. Ані мене, ані решту думаючих сіоністів Південної Росії не переконають, що людей цього типу можна вважати за антисемітів. І це важливо, бо це веде нас до головного: до глибокої правди, яку небезпечно забути» [20, с. 112–113].

-
1. Крип'якевич І. Історія України. – К.: 1992.
 2. Грушевський М. На порозі нової України. – К., 1991.
 3. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918–1920 років. Документи і матеріали у 2-х томах. / Упор. В. Верстюк. – К., 2006. – Т. 2.
 4. Винниченко В. Відродження нації. Ч. III. – К., 1920.
 5. Винниченко В. Єврейське питання на Україні. // Хроніка. – 1998. – Вип. 21-22.
 6. Клейнер І. Владімір (Зеєв) Жаботинський і українське питання. – Київ – Торонто – Едмонтон, 1995.
 7. ЦДАГО України, Ф. 1., оп. 20., спр. 126., арк. 1.
 8. Сергійчук В. Погроми в Україні: 1917–1920. Від штучних стереотипів до гіркої правди, прихованої в радянських архівах. – К., 1998.
 9. Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. – К., 1993.

10. Український козак. – 1919 р. – 8 червня.
11. Євреї та Українська Республіка (Єврейська делегація у Головного Отамана 17 липня 1919 року в Кам'янці на Подолі). – Кам'янець-Подільський, 1919.
12. Шульгин О. Україна і червоний жах. Погроми в Україні. – К., 2001.
13. Симон Петлюра. Народе український: вибрані статті, листи, документи. – Х., 1992.
14. ЦДАГО України. Ф. 41. Оп. 1. Спр.18. Арк. 2.
15. ЦДАВОВ України. Ф. 2060. Оп. 1. Спр.7. Арк. 6.
16. Українське державотворення. Словник-довідник / Упор. О. Мироненко, Ю. Римаренко, І. Усенко, В. Чехович. – К., 1997.
17. Україна. – 1920. – 29 червня.
18. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр.94. Арк. 1 зв.
19. Удовиченко О.І. Україна у війні за державність. – К., 1995.
20. Жаботинський В. Вибрані статті з національного питання. – К., 1991.